

	מעשה בנס שחולל דומינגו הקדוש בעת שנשא דרשה	14
51	על המלווה בריבית	
54	מעשה ברון לִוְנָסוּ סוּאָרְס שהשתתף במצור על סביליה	15
	מעשה בתשובה שהשיב הרוזן פֶּרְנַט גוֹנְסֶלְס לקרובו	16
59	מוניו לְאִיֵּנְס	
61	מעשה באיש רעב מאוד שהזמינוהו בחצי פה לסעוד	17
63	מעשה ברון פֶּרְרוּ מֶלְנַדְס דה וְלַדְס שרגלו נשברה	18
66	מעשה בעורבים ובינשופים	19
	מעשה במלך ובאיש שהבטיח ללמדו את אומנות	20
69	האלכימיה	
73	מעשה במלך צעיר שאביו הפקידו בידי פילוסוף גדול	21
77	מעשה באריה ובפר	22
81	מה עושות הנמלים למחייתן	23
84	מעשה במלך שבחן את שלושת בניו	24
	מעשה ברוזן פרובאנס ובשחרורו מן הכלא בעצת	25
89	סלאח א-דין	
97	מעשה בעץ השקרים	26
101	מעשה בקיסר אחד וברון אֶלְבֶּר אַנְיֵס מִיְנִיָּה ובנשותיהם	27
	מעשה ברון לִוְנָסוּ סוּאָרְס גְּאִיֵּנְטוּ ובנזיר מגרנדה	28
113	שהפך מוֹרִי	
117	מעשה בשועל שהשתטח ברחוב והעמיד פניו מת	29
120	מעשה במלך אֶבְנַבֶּת מסביליה ובְּרַמִּיפִּייה אשתו	30
	מעשה בפסק הדין שגזר החשמן במחלוקת בין הכמרים	31
123	של פריז ובין נזירים פשוטים	
125	מעשה במלך ובנוכלים שארגו רצועת בד	32
	מעשה בבזו הציידים של הנסיך דון מנואל ובנשר אחד	33
130	ואנפה אחת	
133	מעשה בסומא שהוליך סומא אחר	34
135	מעשה באיש צעיר שנשא אישה כוחנית וסוררת	35
141	מעשה בסוחר שמצא את אשתו ובנו ישנים יחד	36

	מעשה בתשובה שנתן הרוזן פֶרְנַט גונסלס לאנשיו	37
144	לאחר ניצחונו בקרב הֶסְיָנָאס	
146	מעשה באיש שנשא אבנים יקרות וטבע בנהר	38
148	מעשה באיש אחד ובסנונית ואנקור	39
150	מעשה בממונה על הבית בקְרָקְסוֹן שאיבד את נשמתו	40
154	מעשה בְּאַלְחָכָם מלך קורדובה	41
157	מעשה בנזירה פְּגִינִית נוכלת	42
163	מעשה בטוב ורע ובשפוי ומשוגע	43
	מעשה במסעם של דון פדרו נוניס הנאמן ודון רוי	44
168	גונסלס ספֶאִיוֹס ודון גוֹטֶיֶר רוֹאִיס דה בְּלָאגֶאָו	
174	מעשה באיש שנעשה ידיד וצמית של השטן	45
	מעשה בפילוסוף שנכנס במקרה לרחוב שמתגוררות	46
179	בו נשים נלוזות	
184	מעשה במורי ובאחותו שהפגינה מורך לב	47
187	מעשה באדם שבחן את חבריו	48
	מעשה באדם שהוטל עירום לאי בשעה שנלקחה	49
193	ממנו ארצו	
196	מעשה בסלאח א־דין ובגברת, אשת אחד הצמיתים	50
207	מעשה במלך נוצרי שהיה רב עצמה ובעל גאוה גדולה	51
216	לקריאה נוספת	

EL CONDE LVCANOR.

Compuesto por el excelentísimo principe
don Iuan Manuel, hijo del Infante don Manuel,
y nieto del sancto rey don Fernando.

Dirigido

Por Gonçalo de Argote y de Molina, al muy Illustre scñor
DON PEDRO MANVEL
Gentil hombre de la Camara de su Ma-
gestad, y de su Consejo.



Impresso en Seuilla, en casa de Hernando
Diaz. Año de 1575.

CON PRIVILEGIO REAL.

על התרגום

מנחם ארגוב

ספרו של דון חואן מנואל, 'הרוזן לוקנור', עמד לפניי בשלמותו, על כל חמשת חלקיו, ואת כולם תרגמתי. מתוך שיקול דעת נוסף ועל דעתה של פרופ' רות פיין, הוחלט להגיש לדפוס את החלק הראשון בלבד. למעשה, קיים הבדל משמעותי מכל הבחינות בין החלק הראשון לשאר ארבעת החלקים, ואף המחבר כינה לא פעם את החלקים 'ספרים'. אנו יודעים, שהחלק הראשון עמד בפני עצמו, וחברו הקרוב של המחבר, דון חיימה מתריקה, הציע לו שהחלקים הנוספים ייכתבו באופן מרומז ועלום. ואכן סגנונם שונה באופן מהותי מן החלק הראשון, ואין הם מבוססים על לשון סיפורית קולחת ובה מבנים לשוניים עממיים, אלא כתובים באופן מרמז ויש להשקיע מחשבה בפענוחם. חלקים אלה נעדרים הומור ואירוניה והם מעין התחכמויות לשוניות, המיועדות בעיקר לשכבת משכילים אשר מבקשת להתמודד עם כוונת המחבר (מעין 'תשבצי היגיון'). אין בהם סיפורים במבנה חיצוני אחיד אלא רובם מכילים פתגמים הנוגעים לאופי האדם וטבעו ולסדר העולמי, ויש בהם מעצות להתנהגות כלפי האל בחיי היום יום ועד הנחיות לגאולת הנפש, כדי להגיע לגן העדן השמימי. הם משלבים בתוכם הטפה לשמירה על ערכי הדת הקתולית תוך הסבר עקרונותיה הבסיסיים. מטעמים אלו סברנו שהסגולות הספרותיות הייחודיות של דון חואן מנואל משתקפות בחלק הראשון בלבד.

החלק הראשון סגור מבחינת מבנהו והיקפו (המחבר קבע את גבולותיו), והוא מהווה יחידה ספרותית שזיקתה לשאר החלקים

רופפת. עובדה היא, שרק החלק הראשון זיכה את המחבר במוניטין (והוצאות רבות העדיפו להוציאו בגפו). כמו כן, מביין חמשת כתבי היד ששרדו, מצוי באקדמיה המלכותית במדריד ובספרייה הלאומית במדריד החלק הראשון בלבד (חלק זה הועתק במאה הארבע עשרה); אות הוא לכך שגם המעתיקים הראשונים ראו בו חטיבה ספרותית העומדת בפני עצמה.

במגמה לחשוף בפני הקורא את הסגולות הלשוניות של המחבר, הקפדתי במלאכת התרגום על התאמה מרבית למקור ונמנעתי מהרחבת המונחים והסברתם (לצורך זה שימשו הערות השוליים). כדי לא לסטות מן המקור, הותרתי במקומות רבים סממנים שיוצרים תחושה שהטקסט קרוב ללשון המדוברת (דבר שמתבטא בריבוי מילות חיבור, ובעיקר ו"ו החיבור), אם כי השתדלתי לנקוט רובדי לשון מגוונים, כדי שהרצף הסיפורי בעברית יהיה טבעי וקולח. בסוף כל סיפור מובא מוסר השכל מנוקד.

מספר ההבהרות בכל שורה והחרוז תואם את המקור.

זה המקום להדגיש, שפרופ' רות פיין עקבה בקפדנות אחר עבודתי והייתה לי לעזר רב בהבהרת מושגים וביטויים האופייניים ללשון הקסטיליאנית של המאה הארבע עשרה. תודתי והערכתי הרבות נתונות לה על הסיוע ועל כך שבזכותה הכרתי לראשונה יצירה זו. זהו תרגומו של הספר, *El Conde Lucnor*, Edición, introducción, y notas de José Manuel Blecua Perdices, Madrid: Clasicos Castalia, 1971. האישור להשתמש בו ניתן על ידי ההוצאה באמצעות חוסה מנואל בלקואה פרדיסס. תודתי נתונה להם. כמו כן נתונה הוקרתי לאורלי צור על עריכת הלשון הנאמנה.

מבוא

'הרוזן לוקנור' לדון חואן מנואל

רות פיין

הפרוזה בספרד במאות השלוש עשרה-ארבע עשרה

הפרוזה בחצי האי האיברי הופיעה יחסית מאוחר בהשוואה לספרות הנפוצה שבעל פה – האפוס והשירה הלירית – ומאוחר אפילו יותר מהפרוזה בלטינית שנכתבה בידי מחברים בני המקום. הסיבה לכך נבעה מעצם היותה של הפרוזה מיועדת לציבור בעל עניין, שהיה מסוגל לקרוא טקסטים באחת מהשפות הרומאניות. היצירות הראשונות בפרוזה שנכתבו בשפות הרומאניות של חצי האי האיברי נתחברו בשלהי המאה השתים עשרה. היו אלה חיבורים קצרים על אירועים היסטוריים, שהופיעו לא בצורה סיפורית אלא כרשימות כרונולוגיות. בשליש הראשון של המאה השלוש עשרה הופיעו לראשונה יצירות ארוכות ומאורגנות יותר, וזאת עקב השינויים הפוליטיים והתרבותיים, כמו המפלה שניחתה על האלמוחדים מידי של פרננדו השלישי והתפשטותה של ממלכת קסטיליה לעבר אנדלוסיה.

בראשית מלכותו של אלפונסו העשירי, אנו עדים לביטויים הראשונים של השפות הרומאניות בכתב, בשתי הסוגות המרכזיות של הפרוזה האיברית במאות השלוש עשרה והארבע עשרה: אסופות של סיפורי לקח ששולבו בדרך כלל בתוך מסגרת נרטיבית (exempla) – לדוגמה 'פּלִיָּה וְדִמְנָה', שהוא תרגום של שתי אסופות סיפורי לקח

חשובות מן המזרח, וטקסטים של ספרות החכמה – אסופות של מכתמים או פתגמים שאומצו מהפילוסופיה הקלסית או ממקורות אחרים (sententiae), כגון 'ספר שנים עשר החכמים' (*Libro de los doze sabios*).

בתקופת מלכותו של אלפונסו העשירי (1252–1284) עודדה יצירתו של קורפוס מאורגן בפרוזה, רובו בספרדית, בתחומי ההיסטוריה, הגאוגרפיה והמשפט. יצירות אלה היו במידה רבה תרגומים או עיבודים מערבית, ואנשים מטעמו של אלפונסו המשיכו את פועלו של בית הספר למתרגמים בטולדו מן המאה השתים עשרה. עם זאת, מאותה עת, רוב הטקסטים תורגמו לשפות רומאניות ולא ללטינית. לפיכך, בתום מלכותו של המלך המלומד התהווה קורפוס רחב יריעה בפרוזה קסטיליאנית, שעלה מבחינת היקפו על כל מה שנכתב עד אז. בין הישגיו של אותו מפעל תרבותי ראוי לציון העשרת אוצר המילים והתחביר בספרדית, שפה אשר הפכה לאמצעי הביטוי האינטלקטואלי, ובמידה רבה, הספרותי, בפרוזה, כפי שהייתה הגאליגית-פורטוגלית בשירה. יורשו של אלפונסו, סנצ'ו הרביעי, לא חלק עם אביו את אותם אינטרסים תרבותיים; עם זאת, בתקופת מלכותו הוא המשיך לפתח את ספרות הלקח וספרות החכמה. בראשית המאה הארבע עשרה, שולבו בספרות החכמה, שעד אותה עת הייתה מוגבלת ליצירות מן המזרח או לכאלה מן התקופה הקלסית, יותר ויותר חיבורים נוצריים. בד בבד, ניתן להבחין בראשית התפתחותה של הכתיבה ההיסטוריוגרפית.

ואכן, במאות הארבע עשרה והחמש עשרה חל גידול ניכר בחיבור יצירות ספרות, עובדה שהיא ללא ספק פועל יוצא מהביקוש שהלך וגבר מצדו של ציבור הקוראים: הן מקרב ציבור מצומצם של יודעי קרוא וכתוב והן מקרב אנאלפביתים שבאו במגע עם אנשים שידעו לקרוא. הגידול במספר הקוראים ובמספר האנשים המשכילים שבפניהם הוקראו היצירות נבע מסיבות שונות: בראש ובראשונה מפעילותה החינוכית של הכנסייה, שהשתתה לא רק על מחויבותה הרוחנית הנובעת מתוקף תפקידה, אלא גם על הבנתה את

הצרכים החדשים של החברה העירונית. במקביל לכך, תרמו לגידול הבולט הזה במספר הקוראים שתי המצאות: השימוש בנייר שהלך וגבר והמצאת המשקפיים בעלי העדשות הקמורות, שכבר נפוצו במידה רבה במחצית המאה הארבע עשרה. לגורמים אלה שהיו בעלי אופי חינוכי וטכני, נוספה ההתלהבות הגוברת, שכבר צוינה לעיל, מן השפה הספרדית, התלהבות שראשיתה במלך אלפונסו העשירי המלומד. נגישותן של היצירות הכתובות בספרדית תרמה לגידול בקריאה. ללא ספק, כל אלה היוו זרז גם לחיבור כמות רבה יותר של יצירות שבהן הקפידו במיוחד על השפה, על המבנה המיוחד לה ועל פיתוחה. ניתן, אם כן, להצביע על תקופה זו כראשית צמיחתה של תודעה ספרותית. לאור כל זאת, יצירתו של חואן מנואל מהווה מקרה מייצג: קובץ סיפורי הלקח שלו מימי הביניים – 'הרוזן לוקנור' – איננו עוד מדריך להטפה, אלא הוא יצירת ספרות לעילא מבחינת לשונה וסגנונה, שתסב למחברה גאווה גדולה. כמו כן, ספרי ההרפתקאות בפרוזה, שעד אותה עת יועדו לשמש בתור ספרי היסטוריה גרדא, הפכו ליצירות ספרותיות אוטונומיות. שילוב זה של מטרות חינוכיות, רוחניות, היסטוריות ואסתטיות גרם להיווצרות סוגות וטיפוסים חדשים של יצירות.

את הפרוזה בחצי האי האיברי במאות הארבע עשרה והחמש עשרה ניתן לסווג באופן כללי לשלוש קטגוריות: יצירות דידקטיות, כרוניקות ויצירות בדיון. הקטגוריות האלו התמזגו לעתים ביניהן והביאו להיווצרותן של תת-סוגות, כגון: ביוגרפיות, ספרי מסעות וכן חיבורים פוליטיים, פילוסופיים ועוד.

אסופות סיפורי הלקח

איסופם של סיפורי לקח (*exempla*) ומכתמים (*sententiae*) החל בתקופה הקלסית, במיוחד הודות לחיבורו של ולריוס מקסימוס, 'מעשים ודברים' (*Factorum et dictorum*), והיה נפוץ מאוד במשך

כל ימי הביניים. סיפורי הלקח מילאו תמיד תפקיד מרכזי בדרשה העממית שרווחה בחצי האי האיברי במשך כל ימי הביניים: השימוש באגדות בעלות מוסר השכל החל עוד במשלים המצויים בברית החדשה וברטוריקה הקלסית; מקורם של המכתמים או אמרות השפר של אישים ידועים, שטמנו בחובם את תמצית החכמה, ושארף נעשה בהם שימוש רב בדרשות, היה ברטוריקה העתיקה ובנצרות הקדומה.

בעקבות הכינוס האקומני הרביעי – הכינוס הלטרני – שיזם האפיפיור אינוקנטיוס השלישי ב-1215, יצאה קריאה לרפורמה בכנסייה ובחינוך הדתי להמון, רפורמה שהשלכותיה על התרבות הנוצרית באירופה בכלל ועל הספרות בפרט היו מרחיקות לכת. בין השאר עודדה רפורמה זו את חינוכם של מאמינים מקרב ההמון באמצעות דרשות, שהחלו להיכתב בספרדית, לתועלתם של הדרשנים. לרשות הדרשן עמדה האפשרות להשתמש בתור מקרים מחנכים במשלי אזופוס, בדמויות היסטוריות ומיתולוגיות, בגיבורים מן התנ"ך ומן הברית החדשה וכן באירועים שהדרשן נכח בהם, חווה אותם על בשרו או טען כי התרחשו.

אולם הכמרים או הנזירים התקשו לקבץ בעצמם מגוון מספק של סיפורי לקח שיענה על כל צורכיהם, אך ורק מהספרים שקראו או מן החוויות האישיות שחוו. בשל כך, אסופות סיפורי הלקח נפוצו מאוד, תחילה בלטינית ולאחר מכן בשפות הוורנקולריות (השפות שהתפתחו מהלטינית בחצי האי האיברי: קסטליאנית, קטלאנית, פורטוגלית, גאלייגית). הקובץ הראשון שחובר בספרד היה 'משמעת הכמרים' (*Disciplina clericales*) מאת פדרו אַלוֹנסו (המאה האחת עשרה), יהודי שהתנצר. קשה לקבוע מה היו המקורות ליצירה, הכוללת מימרות, סיפורי עם, אגדות פולקלור וסיפורים שמוצאם מן המזרח, ובמסגרתה הנרטיבית מחנך אב את בנו. הספר זכה לתפוצה רבה בספרד ומחוצה לה.

כל אחד מן הסיפורים שבאסופות אלה שפע בדרך כלל פתגמים בעלי מוסר השכל. הסיפורים עודדו את הדרשנים לגוון בעצמם את

דרשותיהם, ובמרוצת הזמן הביאו לפיתוח ספרותי-אינדיווידואלי של סיפורי הלקח, כמו במקרים של 'ספר האהב הטוב' (*Libro de Buen Amor*) ושל 'הרוזן לוקנור'. נוסף על כך, אסופות אלה שאבו ללא הסתייגות כלשהי סיפורים ממקור לא נוצרי. התחבולות המבניות חכמה אוניברסלית, השונה מן המוסר הנוצרי. התחבולות המבניות והחינוכיות הבולטות באותן יצירות הן המאפיינות גם את אסופות סיפורי המזרח, ומטרתן היא לסייע לאדם לחיות בצורה ראויה ומושכלת. במסגרת האסופות מתקיימים בדרך כלל שלושה קווים עלילתיים: דחיית גזר דין מוות, מורה שמשיב לשאלות תלמידו וההנאה הנוצרת במהלך מסע (מסגרת זו מקורה במערב). ברבות הזמן, סיפורי הלקח שמקורם בימי הביניים התמזגו במרכיבים השאובים מן המסורת האירופית של אבות הכנסייה, כמו ספרות הפתגמים והמכתמים ואף סוגת מראות הנסיכים (מדריכים לשליט הטוב).

חואן מנואל

חואן מנואל נולד באסקלונה, מחוז של טולדו, ב־5 במאי 1282, להורים בעלי ייחוס רם: אביו היה בן הזקונים של פרננדו השלישי ואחיו של אלפונסו העשירי; אמו, ביאטריס מסבוי, הייתה נסיכה ממוצא זר מעורב – איטלקי וצרפתי. חואן מנואל צפה עוד מילדותו בקרובי משפחתו שתפסו את כס המלכות הספרדי: סנצ'ו הרביעי, שהיה בן דודו, הוכתר למלך בשנת 1284. במשך שנות כהונתו שימש סנצ'ו חונך לחואן מנואל הצעיר, שהתייתם מהוריו בגיל צעיר (אביו מת שנה לאחר הולדתו ואמו מתה שבע שנים לאחר מכן); לאחר מותו של סנצ'ו בשנת 1295, ירש אותו בנו, פרננדו הרביעי, ולאחר מותו של זה בשנת 1312, עלה על כס המלוכה נכדו של סנצ'ו, אלפונסו האחד עשר, והוא תינוק בן 13 חודשים. בעקבות התייתמותו המוקדמת מהוריו, ירש חואן מנואל נחלות רבות בדרום-

מזרח חצי האי האיברי ומשרה רמה בתור מושל מורסיה, שהוענקו לאביו על ידי אלפונסו העשירי. הוא צבר כוח רב במרכז השלטוני ואף שימש במשך שנים מספר (1321–1325) חונך לאלפונסו האחד עשר.

עם זאת, עובדת היותו של חואן מנואל נצר למשפחת המלוכה לא זו בלבד שלא הקלה על מסלול קידומו בחצר המלך, אלא אף גרמה למתיחויות לא מעטות בינו לבין השליטים השונים. שיאן של מתיחויות אלה התבטא בשני ניסיונות לפחות להתנקש בחייו (הראשון של המלך פרננדו הרביעי והשני של האינפנט פליפה בשנת 1322) ובקיום מערכת יחסים עכורה במיוחד עם אלפונסו האחד עשר. יחסים אלו אף החריפו והגיעו לנקודת רתיחה בשנת 1327, לאחר שאירוסי המלך הצעיר לבתו של חואן מנואל, קונסטנסה, עלו על שרטון; אלפונסו החל לקיים מגעים כדי לשאת לאישה את הנסיכה מריה מפורטוגל במקום את קונסטנסה, ואילו את זו האחרונה כלא במבצר דה טורו. מאותה עת ועד שנת 1329, שנה שבה הגיעו שני הניצים להסכם ביניהם, התנער חואן מנואל מנאמנותו למלך וגילה כלפיו עוינות גלויה. ככל הנראה, כל המאבקים והחיכוכים בין חואן מנואל לבין קרוביו, שליטי ספרד, נבעו ממה שנתפס אצל חואן מנואל כשאיפות לגיטימיות – צבירת ממון, כוח ומעמד. לצד עיסוקו הפוליטי הבלתי פוסק בולטת זיקתו למסדר הדומיניקנים, זיקה שבאה לידי ביטוי לא אחת גם ביצירותיו השונות.

בשנת 1329 נישא חואן מנואל בשלישית, הפעם לבלנקה נוניס דה לה סרדה. בעקבות נישואים אלו נולדו יורשו פרננדו (1332) ובתו חואנה (1339). החל מן העשור השלישי של המאה הארבע עשרה פחתה מעורבותו של חואן מנואל בחיים הציבוריים, עד שבשנת 1348 נקטע פתיל חייו. את שאיפותיו הצליחו להגשים רק צאצאיו: ב-1367 הוכתר נכדו, בנה של קונסטנסה, למלך פורטוגל; בתו חואנה, שנישאה ב-1350 לאנריקה מטרסטמרה, הפכה ב-1369 לאשת מלך קסטיליה, אנריקה השני; נכדו, חואן הראשון, הוכתר למלך בשנת 1379.

מפעלו הספרותי של דון חואן מנואל

מבחינות רבות דון חואן מנואל היה מחבר יוצא דופן: מעל הכול, הוא נחשב לסופר הספרדי הראשון שהביע מפורשות את היותו המחבר של יצירותיו. הוא היה רגיש לביקורת הספרותית של זמנו, שחלקה הוקיע אותו בשל סגנון כתיבתו, והתגונן כנגדה בכתביו; נוסף על כך, הוא נחשב למחבר קפדן ביחס לשגיאות שנפלו בכתביו באשמת המעתיקים, והזהיר מפניהן לעתים תכופות.

שתי תכונות בולטות ביותר בחייו של חואן מנואל מוצאות את ביטוין ביצירתו: זיקתו האדוקה למסדר הדומיניקנים ושאיפתו הבלתי נלאית לכוח, לרכוש ולתהילה. שתי התכונות האלה לא יכלו, כמובן, לדור בכפיפה אחת, וחוקרים רבים סבורים כי שאיפתו לשלב בין השתיים היא אשר עודדה את הדחף הספרותי שלו. לדוגמה, מערכת היחסים שטיפח עם הדומיניקנים היוותה, לדעת דיִמוֹנְד,¹ גורם שהשפיע על חלק מתוכנה של יצירתו הספרותית ועל בחירת חלק גדול מסיפורי הלקח המצויים ב'רוזן לוקנור'. גם שאיפתו לצבירת רכוש וכוח וכן חוסר אמונו בבני אצולה אחרים, באים תדיר לידי ביטוי בכתביו.

מתוך הקורפוס הספרותי רחב ההיקף של חואן מנואל, אבדו ככל הנראה שש יצירות: 'ספר האבירות' (*Libro de la caballería*) (חיבור דידקטי שיועד לאבירים), 'ספר השירה' (*Libro de las cantigas*), 'מדריך לטרובדור' (*Reglas del trovar*) (חיבור על שירה), 'כרוניקה מוצלחת' (*Crónica conplida*), 'ספר החכמים' (*Libro de los sabios*) ו'ספר הכישורים' (*Libro de los engennos*). בין יתר היצירות של חואן מנואל ששרדו: 'קיצור דברי הימים' (*Libro de*); 'ספר האביר ונושא הכלים' (*Crónica abreviada*)

1 A. Deyermond, 'Estudio Preliminar', Don Juan Manuel, *Libro del conde Lucanor*, Madrid 1985, pp. 3–43

ומשמש מדריך לאבירות, לדת ולפילוסופיה של הטבע; 'סֶפֶר המַעֲמָדוֹת' (*Libro de los estados*); 'סֶפֶר הַצֵּיד' (*Libro de la caza*), הַדָּן בְּצֵיד בּוֹיִם, שֶׁהִיא תַחֲבִיבּוֹ הַמוֹעֵדֶף שֶׁל הַמַּחֲבֵר, 'דִּיּוֹן בְּעֵלְיָה לְשָׁמַיִם' (*Trato de la Asunción*), הַעוֹסֵק בַּפּוֹלְחָן לַמְרִיָּה; 'סֶפֶר הָאֵינְסוֹף' (*Libro infinito*) וְ'סֶפֶר כָּלֵי הַנְּשָׁק' (*Libro de las armas*), שָׁבוּ הוּא פּוֹרֵשׁ אֶת שְׂאִיפוֹת הַשְּׁלֹטוֹן שְׁלוֹ. וּלְבַסּוֹף, בֵּין הַיְצִירוֹת שֶׁהִגִּיעוּ לַיְדֵינוּ מִצִּי 'הַרוֹזֵן לֹקְנוֹר', אוּ 'סֶפֶרוֹ שֶׁל פֶּטְרוֹנִיו', שֶׁנֶּחֱשַׁב לַיְצִירָה הַמְּפוֹרְסֶמֶת בְּיוֹתֵר שֶׁל הַמַּחֲבֵר.

כִּפִּי שְׂצוּיָן, תּוֹלְדוֹת חֵייוֹ שֶׁל חוּאָן מְנוּאֵל שְׁזוֹרוֹת לַעֲתִים תְּכוּפוֹת בַּיְצִירוֹתָיו, וְהֵן מְזַמֵּנּוֹת קוֹרְאִים וְחוֹקְרִים רַבִּים לַהֲתוֹדַע לַאִישִׁיוֹתוֹ הַשְּׁנוּיָה בַּמַּחְלֻקָּת וְלַרְדַּת לַעוֹמֵק מוֹרְכָבוֹתָהּ. עִם זֹאת, מַעֲבֵר לְזִיקָה שְׁבִין חֵייוֹ לַיְצִירוֹתָיו, חוּאָן מְנוּאֵל הִיא מַחֲבֵר קֶפֶדָן וְבַעַל תְּשׁוּקָה עֶזָה לְכַתּוֹב. בַּעֲנִיָּן זֶה טוֹעֵן פִּיטֵר דָּאָן שְׁחוּאָן מְנוּאֵל מִשְׁתַּמֵּשׁ בְּסִיפּוֹר הַבְּדִיוֹנִי כְּדֵי לַיְצוֹר סֹדֵר בַּעוֹלָם כְּאוֹטִי וְלִכְפוֹת עַל הַקּוֹרָא אֶת תְּפִיסָתוֹ הָאִישִׁית בְּנוֹגַע לַחֲבֵרָה שֶׁחֵשׁ כִּי כִישּׁוּרִיו אֵינֶם בָּאִים בָּהּ לַיְדֵי מִיְצוּיָיו.²

מְרִיָּה רוֹסָה לַיְדָּה דֵּה מַלְכִּיאֵל מְצַדָּה טוֹעֵנָת, שְׂאִין עוֹד מַחֲבֵר דִּידַקְטִי בִּימֵי הַבִּינָיִים כְּחוּאָן מְנוּאֵל, שְׁגִילָה חוֹסֵר עֲנִיָּן כֶּה בּוֹלֵט בַּתְּרַבּוֹת הַקְּלָסִית הַיּוּוֹנִית-לְטִינִית, וְלֹא פָחוֹת מִכֵּךְ – חוֹסֵר רְצוֹן לַהֲפִגִּין אֶת יְדִיעוֹתָיו עַל אֹדוֹת הַכְּנַסִּיָּה.³ הַתְּעַלְמוֹת זֶה הִיא וְדָאִי מְכוּוֹנָת. דּוֹן חוּאָן מְנוּאֵל הַעֲדִיף לַהֲסַתְמֵךְ עַל יְצִירוֹתָיו וְלַהֲדַגֵּם אֶת שִׁיעוּרָיו בְּאֻמְצָעוֹת דְּמוּיוֹת וְאִירוּעִים בְּנֵי זְמָנוֹ. נִיכֵר, שְׁדוֹן חוּאָן מְנוּאֵל הִיא מְשׁוֹכְנַע בַּעֲרָכָה הַפְּנִימִי שֶׁל יְצִירוֹתוֹ הַסְּפוֹרוֹתִית, וְשֶׁמִּבְחִינָתוֹ הֵייתָה חֲשִׁיבוֹת רַבָּה לְשִׁלְמוֹתָהּ הַמְּבִנִית.

P. N. Dunn, 'The Structures of Didacticism: Private Myths and Public Fictions', Ian Macpherson (ed.), *Juan Manuel Studies*, London 1977, pp. 53–67

M. R. Lida de Malkiel, 'Tres notas sobre don Juan Manuel', *Romance Philology*, 4 (1950–1951), pp. 155–194

הוא התעקש לא רק על התועלת שמצויה בכתביו, אלא גם על יפי סגנונם. נוסף על כך, המחבר העלה שוב ושוב את חששו מפני טעויות המעתיקים. כל אלה מבדילים את דון חואן מנואל מיתר סופרי ימי הביניים מבחינת מודעותו האסתטית ובעלותו המפורשת על יצירתו. לפיכך, ניתן להבין את נטייתו להשמיט כל התייחסות למקורות ולהראות שיצירתו היא מקורית, פרי ניסיונו האישי, ואיננה מבוססת על טקסטים אחרים. ניתן להבחין לאורך כל היצירה באופן שבו סיפורי פולקלור מוצגים כביכול כמקרים קונקרטיים שאירעו בחוג האישי שלו, או לפחות במישור הלאומי.

היבט ייחודי נוסף לדון חואן מנואל הוא השפה. בעקבות אמות המידה שהתווה דודו, המלך אלפונסו, תמך חואן מנואל במופגן בעצמאותה הלשונית של הספרדית, ועל כן הוא טשטש את עקבות הלטינית המצויות בתוכה. כמו כן, הוא ערך במכוון ניסוי סגנוני שהיה יוצא דופן בהקשר של הספרות הספרדית של ימי הביניים; הוא עשה זאת בשברו את המוסכמות הספרותיות של אותה תקופה, שמנעו כל מקום לביטוי אישי, במיוחד במסגרתה של הפרוזה הדידקטית: במקום לבחור בפתגם מופשט, הוא הציב אותו באופן אמנותי כנקודת המוצא של הסיפור. במקום להישען על ספרות ברת סמך, הוא המיר את אשר איננו אקטואלי בניסיון ממשי וקרוב; במישור הלשוני, במקום להשתמש בצורות שגורות בלטינית, הוא השמיט אותן, אך חיקה את הסגנון של הלטינית כאמצעי קישוטי. בימי הביניים, שכמעט ולא אפשרו מרחב לביטוי אישי (ומכאן מספרן הגבוה של יצירות אנונימיות), דון חואן מנואל היה דוגמה יוצאת דופן לאוניברסליות ולהבעת סגנונו האישי הייחודי של הפרט.

'הרוזן לוקנור'

היצירה החשובה ביותר של דון חואן מנואל היא 'ספר סיפורי הלקח של הרוזן לוקנור ושל פטרוניו' (*Libro de los enxiemplos del Conde Lucanor et de Patronio*). יצירה זו כוללת שני מבואות, חמישים ואחד סיפורים וארבעה חלקים נוספים. על פי המוצהר בשורות האחרונות בספר, כתיבתו הושלמה בשנת 1335. במבוא הראשון מוצגות במפורש שתי המטרות הדידקטיות של היצירה: גאולת הנפש והדרך להשגת כבוד, רכוש ומעמד חברתי. המבוא השני מדגיש את חשיבות ההנאה והפיתוח האמנותי לצורך מילוי ייעודה הדידקטי של היצירה. דון חואן מנואל נמנע במודע מלהתייחס למקורות לטיניים או לכתבים הקדושים לנצרות, וכבר בשני המבואות ניכרת מקוריותה של היצירה.

החלקים השני, השלישי והרביעי נבדלים באופן מיוחד – אין המדובר עוד בסיפורי לקח, אלא במכתמים שנאמרים מפי אותן הדמויות המופיעות בחלק הראשון. המשחק התחבירי והלשוני שבו מתפאר המחבר בחלקים האלה מקשה מאד על הבנתם, ועל כן מבקרים שונים (ובניהם בְּלָקוֹאָה),⁴ סבורים, שאלו הניצנים הראשונים של האסכולה הקונספטיסטית, שהתפתחה בספרד בתור הזהב. החלק החמישי והאחרון, שאף הוא שומר על אותן דמויות, הוא חיבור הדן באופן שבו ניתן לזכות בתהילה בגן העדן.

כאמור, 'הרוזן לוקנור' מכיל בחלקו המרכזי חמישים ואחד סיפורי לקח, המאופיינים במסגרת המוכרת של מורה המנחה את תלמידו. לוקנור מציג בפני המדריך או היועץ שלו, פטרוניו, בעיה כלשהי, והלה משיב לו בצורת סיפור, שממנו נובע פתרון לבעיה האמורה. בסופו של הסיפור, המחבר עצמו מופיע בטקסט ומסכם

את מוסר ההשכל בשתי שורות שיר בעלות מבנה פשוט. לשורות האלו בתום כל סיפור, מטרה אוניברסלית – מלבד קשירת הסיפור לחיי המחבר ולתקופה שבה חי, הן הופכות את מוסר ההשכל של סיפור הלקח לפילוסופיה של משלים. דומה שהמסגרת שנבחרה בידי חואן מנואל חשובה פחות מזו שקיימת באסופות סיפורי לקח אחרות, כיוון שהיא איננה סיפור אמתי בעל עלילה. מדובר על מסגרת קבועה, שהמבנה הבסיסי שלה חוזר שוב ושוב: הבעיה שמפנה הרוזן ליועצו והתשובה בצורת סיפור מפיו של היועץ. אולם למסגרת זו יתרון שעליו הצביע דיירמונד: הסיטואציה של לוקאנור – פטרוניו מקבילה במדויק לזו של חואן מנואל ויועציו, ועל כן היא מושכת מבחינה רגשית.⁵ הדבר בא לידי ביטוי בסיפור הלקח הראשון, שבו הסיפור של פטרוניו משכפל את סיפור המסגרת: יד ימינו של המלך ויועצו החכם הם הגיבורים. ביקורת הספרות נוהגת להצביע על הדמיון שבין הרוזן לוקנור לבין דון חואן מנואל, ועל זה של פטרוניו כתמצית התגלמותם של מספר אדונים, יועצים וחברים של חואן מנואל, במיוחד חבריו הדומיניקנים. עם זאת, עלינו לזכור שתפקידו של אדון פאודלי כדון חואן מנואל, היה גם לשמש יועץ למלך. מבחינה זו גם פטרוניו מקביל להיבט מהותי מאוד בתפקיד שמילא דון חואן מנואל עצמו במציאות החוץ-טקסטואלית. ייתכן מאוד שכאן טמונה ביקורת כלפי המלך אלפונסו האחד עשר, הרומזת, שהשליט הטוב הוא זה אשר יודע לקבל עצה טובה. חואן מנואל כביכול רומז לנו שאלפונסו האחד עשר לא אפשר את קיומה של מערכת יחסים מושלמת בין כוח לידע, שממנה היו מפיקים כולם תועלת. בתוך המסגרת הזוהה של המבנה הפנימי צצים הבדלים משמעותיים מאוד בין הסיפורים: חלקם קצרים מאוד (לדוגמה, סיפורים 9, 16, 19, 38, 39) ואחרים ארוכים מאוד (כמו סיפורים 11 או 50); חלקם בעלי קו עלילתי מזערי ולא מפותח דיו, בעוד שבאחרים מתפתחות עלילות מורכבות שלעיתים אפילו מאפשרות

את קיומו של יותר מקו עלילתי אחד (סיפורים 27 ו-43). בחלק מהמקרים הדמויות הן טיפוסיות וחד-ממדיות, בעוד שבאחרים צצות דמויות מורכבות ודינמיות (כגון סלאח א-דין, בסיפור 50). אורכה המשתנה של היריעה הסיפורית והנושאים הנדונים בה הם גם אמצעים מכוונים שמטרתם למנוע שעמום מציבור הקוראים.

סוגיה שנויה מאוד במחלוקת היא, האם סיפור 51 נכתב בידי חואן מנואל. ניתן לשער שהוא לא השתייך במקור ל'הרוזן לוקנור'. המחבר ציין שמדובר ב-50 סיפורי לקח, ובסופם הוא אומר מפורשות שהספר הגיע לסיומו. על כל פנים, נראה שאין חולק על היות דון חואן מנואל מחבר הסיפור, וייתכן מאוד שמדובר על סיפור לקח שנוסף מאוחר יותר, כמעין אחרית דבר.

'הרוזן לוקנור' הוא ספר ייחודי במסגרת אסופת סיפורי הלקח: נוסף לשתי שורות השיר המסיימות כל סיפור, ישנה נטייה לשוות להן ולסיפור המשמש מסגרת, ערך אוניברסלי. נוסף על כך, כפי שניתן להסיק מן הנאמר, המחבר מציג עצמו בטקסט בתור פרשן ודמות: 'וכאשר השכיל להבין דון חואן שזה סיפור טוב, הורה לכלול אותו בספר זה וחיבר את החרוזים הבאים, המבטאים בתמצית את מוסר ההשכל של הסיפור' (עמ' בסוף סיפור 3). ביקורת הספרות מייחסת את המאפיין יוצא הדופן הזה לאגוצנטריות של דון חואן מנואל ולנטייתו הכפייתית לתהילה ספרותית, היבט שעולה בקנה אחד עם ההתייחסויות ליצירותיו והציטוטים מהן. עם זאת, קשה שלא להבחין בתחבולה ספרותית זו במאפיין שיש בו מן המודרניות, המכונה 'מטה-ליפסיס' (שבירת הרמות הנרטיביות). מחברים דוגמת סרוונטס וסופרים בני זמננו, כגון בורחס, ידעו לנצל תחבולה זו ולעשות בה שימוש רב ביצירותיהם כאסטרטגיה המעמידה לניסיון את הגבולות בין הבדיון למציאות. לעניות דעתי, כישוריו היצירתיים של דון חואן מנואל כבר רמזו על ההשלכות הרבות הטמונות בתחבולה זו.

סיפורי הלקח של הרוזן לוקנור שאובים ממקורות מגוונים: רבים

מהם ממקור מזרחי, אך רבים אחרים מקורם במסורות הספרדית, הנוצרית והערבית; ממשלי אזופוס, מסיפורי מסעי הצלב ומן המסורת הכנסייתית. במקביל לכך, הדומיניקנים השתמשו באופן מיוחד בסיפורי הלקח בדרשותיהם ובהטפותיהם ולזכותם זוקפים אסופות מסוגה זו, שבהן ללא ספק השתמש חואן מנואל ביצירתו.

ניתן להתחקות אחר מרבית המקורות לסיפורים המצויים ב'הרוזן לוקנור'. עם זאת, ההשוואה למקורות מדגישה את היתקרותו של חואן מנואל מהם: המחבר נטל גרעין סיפורי ופיתח אותו מבנית וסגנונית, למשל, באפיון הדמויות ובמרחב שבו הן פעלו, ועל כן לתוצר שהתקבל אין כמעט דבר מן המקור המרוחק ששימש לו השראה. את דפי הספר מאכלסות דמויות מכל גוני הקשת החברתית, ובמיוחד בולט הפיתוח המגוון והעשיר של דמות האישה. הייצוג של האישה בהזדמנויות רבות מסתייג משנאת הנשים שרווחה באותה עת. כמו כן, הפרוזה של דון חואן מנואל מתאפיינת בשימוש שהיא עושה בדר־שיח, באירוניה ובאוצר מילים עשיר המתרחק מהשפעות הלטינית, ומאמצת שפה יום־יומית ואפילו עממית.

המשלב הלשוני שיוצר חואן מנואל, בניגוד לזה המצוי ב'ספר האהב הטוב' (*El Libro de Buen Amor*), מאת הארכיכומר מאיטה, הוא על פי רוב רציני ומתובל לעתים בהומור מאופק.

השימוש בסיפור הלקח הוא תכונה אופיינית לקורפוס היצירות של חואן מנואל החל מ'ספר האביר ונושא הכלים' ואילך. במבוא השני של ספר זה מוסבר כי בשל עצם היותם של בני האדם שונים זה מזה, קיים צורך בסיפורי לקח מגוונים, כדי שכל אדם ימצא בספר סיפור לקח המתאים לנסיבות האישיות שלו. כמו כן, לשימוש בסיפורי לקח ארוכים ישנה זיקה הדוקה למטרה הידועה מכול – חינוך תוך כדי בידור.

דון חואן מנואל מדגיש חזור והדגש את המטרות הדידקטיות של 'הרוזן לוקנור'. במבט ראשון המטרות האלה בלתי ניתנות לשילוב: הוא חותר להישגים חומריים ולכבוד עלי אדמות מחד גיסא ולהכנה לחיי נצח מאידך גיסא. הסיפורים השונים מאירים לסירוגין היבטים

בסוגיה הדואלית הזו. לדעת מקפרסון, אף לא אחד מסיפורי הלקח מציג את הסוגיה ומגדיר אותה באופן קוהרנטי, אולם כמכלול, הסיפורים אכן מציעים תשובה כוללת על משמעותה וייעודה של האצולה, כפי שהבין אותם דון חואן מנואל.⁶ הקורא מתקדם בתהליך המטלטל של הבנת הסוגיה, עד שקרוב לסוף הוא מסוגל לצרף את כל מה שגילה. הטקסט מסייע לו במשימה זו במסגרת סיפור הלקח הארוך ביותר בספר, שהיה אמור לחתום אותו – סיפור 50 – שבו מאריך פטרוניו לאחר שאלתו של הרזון באופן חריג בדבריו שקדמו לסיפור. לדעת היועץ יש לשפוט אדם הן על בסיס מעשיו כלפי האל, הן על בסיס מעשיו בעולם: שניהם בעלי חשיבות. על פי פטרוניו, עדיף 'לנקוט את שתי הדרכים גם יחד, שהן דרך האלוהים ודרך העולם הזה' (עמ' 197). שניהם נחוצים ושניהם תלויים זה בזה. אדם כמוהו, אציל, שרואה עצמו מלידה הופך לשליט וללוחם ושצריך להשיג את המטרות המתאימות לו: כוח, כבוד ורכוש, כיצד הוא יכול ליישב זאת עם גאולת הנשמה? התשובה היא, לא לזנוח ולו אחד משני ההיבטים האלה, כלומר לקבל את התפקיד שהועיד לו האל.

היבט מהותי לשליט הטוב, שלכך הקדיש שלישי מיצירתו, הוא הכרת טבעם וכוונותיהם האמתיות של בני האדם, כדי להיות מסוגל להכיר בחברות אמת ולהבדיל אותה מחברות שקרית וצבועה: 'הכרת האנשים על פי מה שהם' (עמ' 196–197). קבוצה אחרת של סיפורי לקח מוקדשת לעיסוק במעשים הטובים שצריכים להיות נחלת השליט; הדרך היחידה שבה יכול השליט לגאול את נשמתו תוך שמירה על כבודו היא להילחם בכופרים – על המעשים, אם כן, להיות לא רק טובים אלא גם גלויים לכול (סיפורים 16, 17 ו-37). עבור חואן מנואל המאפיינים החשובים שבחברה הם ההיררכייה

6 I. Macpherson, 'Dios y el mundo: The Didacticism of El Conde Lucanor', *Romance Philology* 24 (1970–1971), pp. 26–38; idem, 'Don Juan Manuel: The Literary Process', *Studies in Philology* 70 (1973), pp. 1–18

(בבואה של הסדר ההיררכי ביקום כולו), החלוקה לשלושה מעמדות (בבואה של השילוש הקדוש) והתכנית האלוהית שמשליטה סדר בעולם.

חלק מביקורת הספרות סבור, ש'הרוזן לוקנור' הוא ניסיון מצד המחבר להצדיק את דרך חייו: היותו אציל ולוחם מחד גיסא ומחויבותו הגמורה למסדר דומיניקוס הקדוש, מאידך גיסא, הוא שילוב שאיננו פשוט כלל. מכאן שהיצירה אינה מיועדת לקהל הרחב אלא לאצולה הספרדית, שכלפיה הפנה את סיפורי הלקח שלו. אם כן, מבחינה זו 'הרוזן לוקנור' היא אסופה דידקטית המיועדת לאצולה הספרדית של המאה הארבע עשרה.

אולם המעלה הבולטת מכול ביצירתו של חואן מנואל היא הדרך שבה הוא הוכיח עצמו כאישיות ספרותית אינדיווידואלית ומקורית שהקדימה את זמנה. אין ספק כי הביוגרפיה האישית שלו שזורה ביצירה, ונראה שהיא שהניעה אותו במיוחד להעלות את שאיפותיו, תסכוליו ואכזבותיו על הכתב. עם זאת, לעניות דעתי, כישרונו היצירתי יוצא הדופן של מחבר זה הוא אשר אפשר לו לתרגם את ניסיונו האישי באופן כה מוצלח, מה שהפכו לאחד מהסופרים הבולטים ביותר בספרד של ימי הביניים בפרט ובאירופה של אותה תקופה בכלל.

רשימת המקורות

- Blecua, Alberto. *La transmisión textual de El conde Lucanor*. Bellaterra 1980.
- Deyermond, Alan David. 'Estudio Preliminar', Don Juan Manuel, *Libro del conde Lucanor*. Madrid 1985, pp. 3–43.
- Dunn, Peter Norman. 'The Structures of Didacticism: Private Myths and Public Fictions', Ian Macpherson (ed.), *Juan Manuel Studies*. London 1977, pp. 53–67.
- Lida deMalkiel, María Rosa. 'Tres notas sobre don Juan Manuel'. *Romance Philology*, 4 (1950–1951), pp. 155–194.
- Macpherson, Ian. 'Dios y el mundo: The Didacticism of El Conde Lucanor'. *Romance Philology*, 24 (1970–1971), pp. 26–38.
- Macpherson, Ian. 'Don Juan Manuel: The Literary Process', *Studies in Philology*, 70 (1973), pp. 1–18.

פתח דבר

ספר זה חובר על ידי דון חואן, בנו של הנסיך האציל הנעלה דון מנואל, מתוך שאיפה שאנשים בעולמנו יפעלו בדרך שתעניק להם כבוד, הון ומעמד,¹ ותסייע להם לצעוד בנתיב שיובילם לגאולת נשמותיהם.² הוא שילב בסיפורים³ אירועים מועילים שאירעו באמת, כי סבר שבכוחם לסייע בהגשמת המטרות שלעיל; ויהיה זה תמוה אם יהיה אדם שלא ימצא באחד הסיפורים שבספר, מקרה דומה לכזה שכבר הזדמן לו לפגוש בחייו.

דון חואן נוכח לדעת, שבהעתקת הספרים נופלות שגיאות רבות כתוצאה מן הדמיון בין אות אחת לרעותה; ואם אות אחת מחליפה תוך העתקה בשוגג את השנייה, כל המשמעות משתנה, ואלה שקוראים את הכתוב לאחר זמן, טופלים את האשמה על מחבר הספר. וכיוון שדון חואן חושש מזה, הוא מבקש מכל מי שקורא אחד מספריו שהועתקו מן המקור, או את שאר הספרים שחיבר,⁴ שאם ימצא מילה שאינה במקומה, לא יזקוף את הדבר לגנותו, עד

1 זה סדר העדיפות המקובל: התחום הנפשי – כבוד, התחום החומרי – הון, התחום החברתי-מעמדי והתחום הנעלה רוחנית – הגאולה. קיומם של כל ארבעת המרכיבים האלה והחתירה להגשמתם מביעים את רוח היצירה כולה.

2 בדרך הטובה. הדברים משקפים את תפיסת עולמו של המחבר על המבנה החברתי: אנשי כמורה, הממונים על גאולת הנפש, החיילים, המגנים בפועל על המדינה והעובדים, המספקים את הצרכים החומריים.

3 במקור: *exemplos=ejemplos*, סיפורים בעלי מוסר השכל.

4 הכוונה לספר שלו שהופיע בחלקו או בשלמותו בתוך ספר של מישהו אחר.